

De grenzen van de collaboratie

J.Th.M. Houwink ten Cate

De norm die ten grondslag ligt aan de terminologie van 'collaboratie en verzet', van 'goed' en 'fout' in oorlogstijd, is niet een universele ethische norm van goed en kwaad. Een collaborateur hoeft geen dingen te hebben gedaan die altijd als misdadig of laakbaar gelden. In het geval van Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog is het criterium of houding en handelingen strijdig waren met de belangen van de vechtende nationale politieke gemeenschap zoals die werd vertegenwoordigd door de wettige regering in Londen. Aan de 'collaborateurs' wordt verweten deze nationaal-politieke belangen willens en wetens, uit boze opzet, te hebben geschaad. Daarom verdient hij of zij het een 'collaborateur' te worden genoemd en eventueel te worden veroordeeld als landverrader.¹ Het verwijt van 'collaboratie' kan iedereen treffen die indertijd maatschappelijk een min of meer prominente plaats innam of daarnaar streefde. Het establishment in het bezette gebied moest - zo is de gedachtingang - loyaal zijn aan de vaderlandse zaak. Twee jaar voordat hij het *Voorspel* van het *Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* publiceerde, schreef L. de Jong in zijn oratie, *Een sterfgeval te Auschwitz*:

Zeker is het [naast de weergave van de feiten] ook [de opdracht van de historicus] dat verleden te toetsen aan de normen van het eigen moreel oordeel - een toetsing die in de eerste plaats moet worden toegepast op allen die leiding uitoefenden. Zij stonden hoger dan gewone mensen - men mag aan hen ook hogere eisen stellen.²

Over de traditionele elite in het bezette gebied wordt in de regel een hard oordeel geveld.

Het begrip collaboratie is onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van de oorlog zelf en introduceert in het historisch betoog dezelfde absolute tegenstelling tussen vriend en vijand die de strijdende partijen hanteerden.³ De eis van totale loyaliteit in vrijwel alle opzichten die de oorlogvoerende partijen stelden in bezet gebied, wordt nog eens gesteld. De historicus De Jong hanteerde andermaal de geallieerde normen die hij via Radio Oranje zijn landgenoten had voorgehouden.

De aanspraak op de volledige loyaliteit staat op gespannen voet met de overtuiging dat totalitaire staten, die beloven hun onderdanen op ideologische grondslag geheel gelukkig te maken, ons Stalinistische of nazistische kadaverdiscipline op willen leggen. De voor- en naoorlogse definities van staatsburgerschap houden niet de eis in van volstreekte loyaliteit aan de staat. Staatsburgerschap in politieke systemen waarin politiek, moraal en godsdienst van elkaar gescheiden zijn, houdt niet meer in dan uiterlijke erkenning van de plicht tot gehoorzaamheid aan de staat. De gedachte dat de staat bepaalde

morele grenzen en individuele vrijheden moet respecteren heeft een lange traditie die teruggaat op de Reformatie. In de stelling dat de staat zich niet moet bemoeien met de gedachten en het geweten van het individu⁴ stemmen de verzuilde conceptie van de 'soevereiniteit in eigen kring' en de typisch naoorlogse notie van de mensenrechten overeen. In deze opvatting over de staat en het staatsburgerschap wortelt de kritiek op 'het perspectief van goed en fout'.⁵ Blom stelt dat er naast de politieke ook een niet-politieke sfeer is, die evengoed bepalend is voor het handelen van personen en groepen.⁶ Daarom is het standpunt van de tijdgenoten die in hun poging te overleven niet wilden erkennen dat alles politiek was, op zichzelf begrijpelijk, ja zelfs respectabel.

De massale poging tot 'depolitisering' die Blom kenmerkend acht voor de collectieve reacties op de bezetting, vooral tijdens de eerste oorlogsjaren, noemt hij 'accommodatie'. Hieronder verstaat hij: niet-laakbare vormen van contact, overleg en samenwerking met de bezetters door politici, ambtenaren en hele bevolkingsgroepen die niet collaboratie kunnen worden genoemd omdat zij niet werden geïnspireerd door politieke overtuiging, machtsstreven of winstbejag.⁷ Bloms 'accommodatie'-begrip, dat met 'collaboratie' gemeen heeft dat het een oordeel over intenties inhoudt, is daarmee uitdrukkelijk breder dan het oorspronkelijke 'accommodatie'-begrip van E.H. Kossmann, die als De Jong vooral de aanpassingspolitiek van de traditionele elites op het oog had.⁸ Bij Bloms brede interpretatie van 'accommodatie' sluit G. Hirschfeld zich in zijn bijdrage aan dit nummer uitdrukkelijk aan. Hij noemt 'accommodatie' zelfs een *Zustand* die kenmerkend zou zijn voor een eerste fase van de bezettingsgeschiedenis. Met *politische Akkomodation* doelt hij op Kossmanns beperktere 'accommodatie'-begrip, op een politiek van accommodatie zoals die door het Driemanschap van de Nederlandsche Unie werd gevoerd.

De overtuiging van de beperktheid van de politieke sfeer (die een afwijzing inhoudt van de loyaliteitseis van de Londense regering in ballingschap) kleurt overigens niet alleen recente bezettingshistoriografie. Op grond van dezelfde opinie over de reikwijdte van de politiek wordt het redelijk geacht dat niet iedereen die in de oorlog 'fouten' had gemaakt, 'fout' genoemd wordt en is de in het algemeen humane bestraffing en reclassering van politieke delinquenten in ons land als voorbeeld van een succesvolle 'depolitisering' geprezen.⁹

Alhoewel in de discussie over het normensysteem van de bezettingsgeschiedenis verschillende, elkaar deels uitsluitende begrippen van staatsburgerschap en de politieke sfeer in het geding zijn, vinden zowel de pre-occupatie met de collaboratie van vooraanstaande landgenoten als de kritiek op het 'perspectief van goed en fout' hun oorsprong in onze meest algemene opvattingen over politiek. Beide standpunten zijn op zichzelf politiek niet controvers, eerder conformistisch. Daarom vormen zij hoogstwaarschijnlijk beide een deel van wat door Von der Dunk 'de democratische basisconsensus' is genoemd.¹⁰ Een enkeling uitgezonderd, menen wij nu eenmaal dat de nationaal-socialistische bezetters misdadigers waren en allen die hun opzettelijk hielpen hun handlangers. In zoverre erkennen wij de legitimiteit van de zo niet

absolute dan toch zeer verregaande aanspraak op loyaliteit van de Londense regering in ballingschap. Maar wij menen ook dat er buiten de staat een openbare mening en een samenleving bestaan waar de staat en de politiek zich niet te veel mee mogen bemoeien.

Uitgaande van de gedachte dat historische wetenschap en politiek tot verschillende sferen behoren, proberen sommige binnen- en buitenlandse historici de term *collaboratie* te verwetenschappelijken door deze uitdrukkelijk te ontdoen van zijn politieke lading. In de ene taal gaat dit gemakkelijker dan in de andere. Het Franse woord *collaboration*, de term die ook Durand in zijn bijdrage gebruikt, kan zowel *collaboratie* als *medewerking* betekenen. Hierbij heeft Y. Durand zowel de betrekkingen tussen Vichy en het Derde Rijk, de *collaboration d'État*, als de binnenlands-politieke *collaboratie* op het oog. Verregaande politiek-ideologische *collaboratie* typeert hij met *collaborationisme*. *Kollaboration*, de Duitse term die eigenlijk synoniem is met 'collaboratie', betekent voor Hirschfeld niets anders dan *Zusammenarbeit*, medewerking, of eigenlijk: iedere vorm van aanpassing, toenadering en *Arrangement*. Deze definitie-kwestie is in zoverre belangrijk, omdat zij bepaalt hoe breed het onderzoek is dat naar *collaboratie* wordt gedaan. Gedefinieerd als *Arrangement*, hebben met uitzondering van de zelfmoordenaars alle inwoners van bezette gebieden ooit 'gecollaboreerd', niet uitsluitend de elites. Auteurs als Hirschfeld hanteren dus een minder politiek en een meer sociaal-wetenschappelijk *collaboratie*-begrip, waarin het eerder om de functie van de massale samenwerking met de bezetter gaat dan om de intentie van de *collaborerende elites*.

In de ogen van de bevolking van bezet Europa was het Derde Rijk veel meer dan een politieke eenheid. Hitlers imperium leek wat het pretendeerde te zijn: een perfecte dictatuur, die iedereen verpletterde die ertegen in opstand kwam. Natuurlijk hadden de onderdrukte volkeren redenen genoeg om doodsbang te zijn. Zeker in de ellendige drie laatste oorlogsjaren stond de Duitse bezettingspolitiek ook in West-Europa in het teken van terreur, honger en mensenroof. Maar zelfs in deze fase, toen specifiek nationaal-socialistische delen van het Duitse apparaat als de *NSDAP*, de *SS* en de Arbeidsinzet-machinerie van Sauckel hun wil aan de bezettingsbesturen konden opleggen, was Hitlers 'Nieuwe Orde' in administratief-politiek opzicht verre van uniform. Pogingen de vigerende centraliserende tendensen via een *Reichsreform* te systematiseren, mislukten volledig. Bij gebrek aan bereidheid tot hervormingen kon Hitlers Europa niet anders blijven dan een *vorläufig wohlgeordnetes Chaos*, zoals een zeer hoge ambtenaar van de rijkskanselarij wat laconiek opmerkte.¹¹

De in dit nummer opgenomen bijdragen brengen het *ad hoc* karakter van het nazi-imperium duidelijk tot uitdrukking. In zijn opstel over Joegoslavië refereert C.P.M. Klep inleidend kort aan het 'polycratische' karakter van het Derde Rijk, waarin interne oorlogsvoering tussen verschillende delen van de bureaucratie de regel was. Hiermee is natuurlijk nog niet gezegd dat de in het voormalige Joegoslavië gevoerde bezettingspolitiek chaotisch was. Dit is de vraag die Klep bezighoudt. Met het oog op de verwarrende hoeveelheid

bestuursvormen in de bezette gebieden schrijft de fraai formulerende Durand meer in het algemeen dat 'la France presente l'originalité de participer de tous les types de domination imposés au continent européen tout entier par le Reich nazi'. Elzas-Lotharingen werd geannexeerd. Noord-Frankrijk werd bij de Belgische *Militärverwaltung* gevoegd. Bezet Frankrijk stond ook onder militair bestuur, terwijl het onbezette gedeelte onder de regering van Vichy zich als een satellietstaat gedroeg.

De geschiedenis van de collaboratie is, zoals Hirschfeld schrijft, per definitie ook de geschiedenis van de bezettingsmacht. Dat er een verband bestaat tussen de vorm van de Duitse suprematie en (de aard van) de administratief-politieke collaboratie, toont Durand mede met behulp van het begrip *collaboration d'État* overtuigend aan. Voor deze Franse historicus is collaboratie zelfs denkbaar in landen waar geen bezettingstroepen waren gelegerd en geen bezettingsbestuur was geïnstalleerd. Durand voegt daar uitdrukkelijk aan toe, dat het ook de zorg om het behoud van de band met het bezette Frankrijk was die de Vichy-regering in de Duitse omklemming gevangen hield. Dit impliceert dat één van de motieven van de staats-collaboratie van Vichy de vrees voor bezetting en vreemd bestuur is geweest. Voor de nauwe relaties tussen het Derde Rijk en de verschillende satelliet-staten (die Durand opsomt) bestond in het bezettingspolitieke jargon van de tijd zelfs een specifieke term: de *Bündnisverwaltung*, het bestuur door de bondgenoot. Hoe problematisch deze vorm van politieke dominantie, die vooral in de Balkan werd toegepast, in de praktijk kon zijn, blijkt uit Kleps bijdrage. In dit opzicht is diens bijdrage een tegenwicht voor die van Durand.

Naast collaboratie zonder bezetting bestond er ook 'collaboratie' in een zodanige omvang dat van een bezetting niet gesproken kan worden. In sommige aan Duitsland grenzende gebieden werd de binnenmarcherende *Wehrmacht* door een zich Duits voelende bevolking als een bevrijder binnen gehaald. Dit gebeurde in Oostenrijk en het Sudetenland, in het gebied rond Memel en in Eupen-Malmédy. In deze gebieden werd het bestuur na een korte periode van bezettingsbestuur overgenomen door centrale Duitse instanties. Dit werd *Ausdehnung der Reichsverwaltung* genoemd. Het betekende dat deze territoria als deel van het *Altreich* werden geregeerd. Andere grensgebieden werden tegen de zin van de bevolking in ingelijfd met als doel de *Eindeutschung* op een termijn van een jaar of tien. In de tussentijd moesten de ongewenste bevolkingsgroepen uit deze bezette gedeeltes van Noord- en West-Polen, Elzas-Lotharingen en Luxemburg worden weggevoerd. Ook deze territoria werden geannexeerd.

Bondgenootschappelijk bestuur en vrijwillige annexatie vormden bezettingspolitieke extremen. Daarnaast regeerden er in Oost-Europa ook bezettingsbesturen die op de collaboratie (of de medewerking) van traditionele elites en nationalistisch-autoritair groeperingen weinig prijs stelden. In het net als Frankrijk opgedeelde Polen, in de Baltische staten en in de voormalige Sovjet-Unie bedreven de bezetters een 'Germaniseringspolitiek' die indertijd, wat eufemistisch, als *Kolonialverwaltung* werd getypeerd. Hiermee werd niet gerefereerd aan de koloniale politiek van de Engelsen in India of de Neder-

landers in Indië. *Kolonialverwaltung* was niet het beheer van koloniën; zij kon resulteren in machtspolitiek in de kaalste en meest brute vorm: de 'schepping' van *Lebensraum* en kolonisering, wat hier en daar werd opgevat als de noodzaak gehele bevolkingsgroepen te laten verdwijnen. In sommige Oost-Europese gebieden zoals in romp-Polen (het zgn. *Generalgouvernement*) werd op grond van rassenpolitieke overwegingen (die in Hitlers gedachtenwereld belangrijker waren dan zuiver bezettingspolitieke motieven) vrijwel de gehele maatschappelijke ordening tot op het lokale niveau met de grond gelijk gemaakt. Hiertoe leek de moord op vele tienduizenden mensen met machtsposities de bezetters een logische stap. Alhoewel de bezettingsbesturen een eventueel aanbod van politieke-ideologische en bestuurlijke collaboratie in de regel afwezen, werden dorpsburgemeesters en andere lokale gezagsdragers wel vaak gehandhaafd of zelfs geïnstalleerd. De *Judenräte* zijn van dit laatste een bekend voorbeeld. Zelfs daar waar zij dat uit raciale overwegingen liever niet wilden, hadden de bezetters medewerking van de bezette volkeren nodig. Dit blijkt onder andere uit het gebruik van inheemse milities bij de bestrijding van partizanen en de moord op de joden, die in Oost-Europa veelal ter plekke, in een bos in de buurt, of op een beperkte afstand van de joodse gemeenschappen (in de Poolse vernietigingskampen) werd uitgevoerd. In sommige streken in deze regio, in de Oekraïne bijvoorbeeld, werden ook militaire collaboratie en collaboratie door militairen zeer nadrukkelijk aangemoedigd. De carrières van de honderden Baltische en Sovjet-Russische krijgsgevangenen die tot bewakers van concentratie- en vernietigingskampen werden opgeleid, bewijzen het.

De laatste variant was de *Aufsichtsverwaltung*: bestuur door een smalle nationaal-socialistische toplaag met behoud van de traditionele socio-politieke ordening, aangevuld met samenwerking met politieke collaborateurs. In de *Militär-* en de *Zivilverwaltungen*, die beide tot dit type behoren, was de mate waarin een beroep werd gedaan op de medewerking van inheems leiderschap directer dan in de *Bündnisverwaltung* en groter dan in de *Kolonialverwaltung*. In de keuze tussen een militaire of een civiele *Aufsichtsverwaltung*, waarin de *NSDAP* en de *SS* vanaf het begin machtsposities innamen, was Hitler in principe vrij. Aangezien de *Führer* meende dat de voorbereiding op de incorporatie in zijn 'Groot-Germaanse' Rijk een te moeilijke opgave was voor generaals, verraadt zijn keuze voor een militair bestuur in (bezet) Frankrijk, België-Noord-Frankrijk, Griekenland en Kreta dat hij de inwoners van deze landen een opname in zijn rijk onwaardig achtte. De Duitse officieren die deze landen bestuurden, hadden strikte instructies vooral samen te werken met traditionele elites en niet met politieke collaborateurs. Met 'politiek' mochten zij zich eigenlijk niet bemoeien. Zij wilden dit vaak liever ook niet. Maar ook binnen deze groep bestonden er nuances. Zo werd in het geval van België wel degelijk af en toe incorporatie in het rijk overwogen en dus ook samengewerkt met politieke collaborateurs, vooral door de *SS* of daarmee verwante organisaties. Ook in Frankrijk gebeurde dit, zij het meer uit politiek hobbyisme. Een incorporatie van Frankrijk in het 'Nieuwe Europa' wenste Hitler in ieder geval niet.

In Noorwegen, en natuurlijk in de bezette Nederlandse gebieden, haalden de civiele bezettingsbesturen, die de opdracht hadden de inlijving van deze staten voor te bereiden, de banden met de traditionele elites en de politieke collaborateurs bijzonder nauw aan. De grote betekenis die in deze landen door de bezettingsbesturen werd toegekend aan de conflicten tussen meer gematigde en meer 'Groot-Germaanse', op de SS gerichte collaborateurs, illustreert dat de een of andere vorm van inlijving het doel op de langere termijn van deze civiele bezettingpolitiek was. Wat in deze eindeloze ruzies om de positie van de NSB en de SS ter discussie stond was niets minder dan de politieke toekomst van het bezette gebied: inlijving met of zonder behoud van een zekere autonomie. Aanvankelijk neigde Hitler tot het laatste met het oog op het Nederlandse koloniale bezit. Ook de energie die van Duitse kant (en door de politieke collaborators) werd gestoken in de nazificatie van het openbare leven, doet vermoeden dat de bezettingpolitiek in deze landen in het teken van de incorporatie stond. Dit betekent, dat de Duitse politiek in Nederland en Noorwegen eerder zou kunnen worden vergeleken met die in Elzas-Lotharingen en Luxemburg dan met het minder gepolitiseerde bestuur in België en Frankrijk. De maatstaf voor de vergelijking moet immers niet de oude politieke structuur zijn - die van de democratisch geregeerde West-Europese staat - maar de plaats die in de 'Nieuwe Orde' voor een bepaald land leek weggelegd.¹²

Niet in elk bezet gebied had de vraag van 'goed en fout', van collaboratie en verzet dus dezelfde politieke betekenis. In de meeste andere bezette gebieden waren bezettingsbestuur en collaboratie niet zo onlosmakelijk met elkaar verbonden als in Nederland. Alleen al uit het bovenstaande korte overzicht van verschillende types bezettingsbestuur, ontleend aan het werk van de Duitse historicus Umbreit, blijkt dat de grote belangstelling die Nederlandse historici koesterden voor het fenomeen collaboratie goed verdedigbaar is.¹³ De vergelijkende bezettingsgeschiedenis brengt dus niet alleen de gebreken van de zuiver nationale oorlogsgeschiedenis van collaboratie en verzet aan het licht. Zij onderstreept ook haar *raison d'être*.

Noten

1. Zie J.Th.M. Houwink ten Cate en N.K.C.A. in 't Veld, *Fout. Getuigenissen van NSB'ers* (Den Haag 1992), inleiding en J.Th.M. Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman, secretaris-generaal Hirschfeld en de Duitse bezettingpolitiek in mei-juni 1940', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105 (1990) 224-230.
2. L. de Jong, *Een sterfgeval te Auschwitz* (Amsterdam 1967) 27.
3. De terminologie is van C. Schmitt, *Der Begriff des Politischen* (1927). Dit opstel is herdrukt in: idem, *Der Begriff des Politischen. Text von 1932 mit einem Vorwort und drei Corollarien* (Berlijn 1963).

De grenzen van de collaboratie

4. U.K. Preuss, 'Die Wahrheit in der Politik. Über Helden, Schurken und Bürger und die Probleme, die Gesinnungsethiker mit ihnen haben', *Freibeuter. Vierteljahrszeitschrift für Kultur und Politik*, 57, Oktober 1993, 88-97.
5. J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983).
6. J.C.H. Blom, 'Nederland onder Duitse bezetting 10 mei 1940 -5 mei 1945', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XV (Haarlem 1982) 55-94.
7. Blom, *In de ban van Goed en Fout?* Voor enkele opmerkingen hierover, zie Houwink ten Cate, 'Generaal Winkelman', 228-229.
8. E.H. Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden*, deel III, *De Lage Landen van 1780 tot 1970* (Amsterdam en Brussel 1977) 268-286.
9. Ik doel hierbij natuurlijk op het onvolprezen proefschrift van P. Romijn, *Streng, snel en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders 1945-1955* (Houten 1989).
10. H.W. von der Dunk, 'Negentienveertig: van neutralisme naar nazi-heerschappij', in: *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, deel. II, 311 en volgende.
11. H. Mommsen, 'Hitlers Stellung im nationalsozialistischen Herrschaftssystem', in: *idem, Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft. Ausgewählte Aufsätze* (Hamburg 1991) 79.
12. Zie J.C.H. Blom, 'De vervolging van de joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', in: *idem, Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam en Den Haag 1989) 134.
13. H. Umbreit, 'Les Pouvoirs Allemands en France et en Belgique' in: E. Dejonghe, ed., *L'Occupation en France et en Belgique* (Lille 1987) 5-40 [*Revue du Nord*, no. 2 *Spécial hors-série*]; *idem*, 'Auf dem Weg zur Kontinentalherrschaft' in: B.R. Kröner, R-D. Müller en H. Umbreit, *Das deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Band 5: *Organisation und Mobilisierung des deutschen Machtbereichs*, 1. Halbband, *Kriegsverwaltung, Wirtschaft und personelle Ressourcen, 1939-1941* (Stuttgart 1988) 3-328.